

OTÁZKA ZNAKOVOSTI JAZYKA NA MEDZINÁRODNOM SYMPÓZIUM V ERFURTE

Jednou z aktuálnych a teda aj často prediskutovaných a v podstate nevyriešených otázok lingvistiky je otázka znakovkej povahy jazyka. Od čias zakladateľa modernej jazykovedy Ferdinanda de Saussura, ktorý prvý zdôraznil chápanie jednotiek jazyka ako znakov a lingvistiky ako súčasti semiológie — všeobecnej teórie znakov, venuje sa problematike znakovosti jazyka na stránkach jazykovedných a filozofických časopisov stála pozornosť. O záujme a zároveň aj potrebe skúmať komplex problémov spätý so znakovosťou jazyka svedčí aj medzinárodné sympóziu o Znak a systéme v jazyku konané roku 1959 v Erfurte, z ktorého materiály vyšli v dvoch osobitných zborníkoch pod názvom *Zeichen und System der Sprache I, II, Berlin 1961, 1962*.

Problematika erfurtského sympózia sa týkala troch okruhov: jazykový znak, analýza jazyka a systém a kategórie jazyka, ku ktorým boli už dlhšie pred sympóziom rozoslané jazykovedcom rozličných krajín otázky. Na sympóziu sa potom diskutovalo k jednotlivým otázkam. K problematike jazykového znaku, ktorou sa tu chceme zaoberať, boli vypracované tieto otázky: I. Čo rozumieme pod jazykovým znakom? II. Aký vzťah existuje medzi jazykovým znakom a skutočnosťou? III. Aký vzťah existuje v oblasti jazyka medzi formou a obsahom? Odpovede na tieto otázky boli veľmi rôznorodé, pretože účastníci sympózia na ne odpovedali z rozličných hľadísk (jazykovedného, logického, fyziologického, psychologického, filozofického) a aj samotný lingvistický prístup sa ešte diferencoval podľa hľadiska teórie jazyka, komunikatívnej funkcie jazyka, podľa historického hľadiska a vyskytlo sa tu i chápanie znakovkej problematiky z hľadiska teórie informácie a strojového prekladu. G. F. Meier zhrnul výsledky jednotlivých odpovedí a navrhol podľa nich tieto problémy do diskusie:

1. podstata znaku, t. j. axiomatická, lingvisticko-teoretická definícia znaku,
2. fenomenologická stránka znaku, t. j. jeho šírka a vymedzenie oproti iným jazykovým jednotkám,
3. pôsobenie znaku, t. j. jeho komunikatívna úloha,
4. ontogenetický vývoj znaku, t. j. jeho materiálny substrát v mozgu človeka,
5. fylogenetická stránka znaku, t. j. jeho historický vývoj.

I

Už definície jazykového znaku ukázali problematiku znakovosti jazyka v celej šírke. Znakový charakter jazyka sa všeobecne prijímal, ale v chápaní jazykového znaku boli značné rozdiely. Tieto rozdiely boli spôsobené najmä odlišným postojom jednotlivých lingvistov k tradičnému sporu o bilaterálnosti, resp. unilaterálnosti znaku. Spor o uni-

laterálnosť, resp. bilaterálnosť jazykového znaku spočíva v tom, či pokladať za znak iba zvukovú stránku slova (Saussurov akustický obraz, sovietski jazykovedci tu hovoria o obo- ločke slova), alebo či pokladať za znak zvukovú i významovú stránku slova spolu. Uni- lateralistické stanovisko najvehementnejšie zastával L. Zawadowski. Podľa neho, ak chceme nazvať znakom bilaterálny komplex, potom už nemôžeme hovoriť, že znak niečo komunikuje, lebo bilaterálny komplex nekomunikuje nič, časť tohto komplexu komu- nikuje druhú časť. Ale aká je potom funkcia znaku? Na inom mieste Zawadowski zasa vyčíta bilateralistom, že zamieňajú nevyhnutnosť významu pre znakový charakter neja- kého javu s domnelou jednotou označujúceho a označeného. Iní zástancovia unilaterál- nosti znaku — niektorí sovietski jazykovedci, najmä E. Galkinová-Fedoruková — vy- chádzajú z analýzy slova a uvádzajú ako hlavný dôvod pre názor, že celé slovo nie je znakom, fakt, že obsah, zmysel slova nemožno pokladať za znak objektívneho sveta. Pojem totiž odráža skutočnosť. Ale tvrdenie, že pojem nie je znakovéj povahy, sa nám nezdá dostatočným argumentom proti chápaniu slova ako bilaterálneho znaku, pretože sa vôbec netýka otázky významu, ktorý v chápaní bilateralistov stojí oproti zvukovej stránke slova. E. Galkinová-Fedoruková si protirečí: na jednej strane podrobne rieši pomer významu a pojmu a uvádza rozdiely medzi nimi, na druhej strane v argumentácii proti bilaterálnosti znaku namiesto významu narába s pojmom, a tým prakticky stotožňuje pojem s významom. Ale toto už súvisí s problémom významu, ktorému chceme venovať pozornosť na inom mieste.

Zástancovia bilaterálnej povahy jazykového znaku zdôrazňujú jednotu označujúceho a označeného, zvukovej stránky slova a významu. Napríklad B. Trnka hovorí, že znak existuje v každom semiotickom systéme iba vo svojom označení, t. j. vo svojej funkcii označovať čosi iné ako seba samého. V termínoch teórie informácie treba podľa Meiera bilaterálnosť znaku, ktorú Saussure porovnáva s dvoma stránkami listu, chápať tak, že jednou stránkou je vstup (stimul, agens, podráždenie) s efektom, ktorým je pri jazyko- vom znaku rad foném, druhou stránkou je výstup (reakcia fyzického alebo psychického druhu, porozumenie, „význam“) s komunikatívnym efektom. Podľa J. Ružičku bilaterál- nosť znaku vyplýva z toho, že vzťah vonkajšej stránky jazykového znaku k označenému sa deje cez vnútornú stránku znaku. Táto vnútorná stránka jazykového znaku sa nekryje s pojmom. K vnútornej stránke jazykového znaku patria napr. aj gramatické významy a rozličné sémantické nuansy, ktoré nemajú nijaký korelát v označenom obsahu.

S. K. Šaumian vychádza pri definícii znaku z dichotomickej koncepcie štruktúry ab- straktných vied. Podľa tejto koncepcie v každej abstraktnej vede treba rozlišovať dva stupne abstrakcie: 1. stupeň pozorovania a 2. stupeň teoretických konštruktov. Na stupni pozorovania narábame s termínmi označujúcimi vnímateľné vlastnosti a vzťahy, na stupni teoretických konštruktov pracujeme s termínmi označujúcimi objekty, ktoré nie sú vnímateľné. Podľa dichotomickej koncepcie sa jazykový znak štiepi na znak₁, znak₂ a podľa toho označujúce₁, označujúce₂, označené₁, označené₂. Znak₁ je nám daný na stupni pozorovania. Tu máme označujúce₁, ktorým je určitá fyzická substancia, a ozna- čené₁, ktorým je určitá sémantická substancia. Znak₂ je teoretický konštrukt, ktorý nie je daný pri priamom pozorovaní. Označujúce₂ a označené₂ sú teoretické konštrukt, ktoré neobsahujú nič fyzické a sémantické.

Z filozofického hľadiska podal analýzu pojmu jazykového znaku B. Valehrach. Za hlavnú požiadavku ontologickej analýzy pokladá rozlišovanie troch kvalitatívne odliš- ných rovín skutočnosti: rovínu objektívnej skutočnosti, ktorá stojí mimo ľudského vedomia, rovínu individuálno-psychickú a rovínu spoločenského vedomia, ktorá existuje prostredníctvom individuálneho a v individuálnom vedomí, ale má svoju osobitnú kvalitu. Na rovine objektívnej skutočnosti možno jazykový znak registrovať ako akustický alebo

optický útvar, ktorého skúmanie je predmetom prírodných vied a nemá nijaký jazykovedný význam. Rovina individuálneho ľudského vedomia — rovina odrazov objektívneho sveta (vnemov, predstáv, pojmov) je zároveň aj rovinou tvorenia znakov. Vlastný obsah týchto znakov je predmetom psychológie. Na rovine spoločenského vedomia sa jazykový znak tvorí pomocou vlastného vedomia a praktického styku a spolupráce v spoločenstv. Obsahom jazykových znakov na tejto rovine sú jazykové významy, ktoré sú v spoločenskom styku petrifikované.

Z komunikatívnej funkcie jazykového znaku vychádza pri svojej definícii jazykového znaku G. F. Meier. Jazykový znak je podľa neho forma, ktorá je u hovoriaceho a počúvajúceho rovnakým spôsobom spätá s určitým poznávacím procesom a slúži komunikácii o tomto procese medzi hovoriacim a počúvajúcim. Znak teda slúži ako prostriedok pre dosiahnutie komunikatívneho cieľa.

Ontogenetickému vývinu znaku venovali pozornosť najmä nemeckí lingvisti a fyziológovia, niektorí lingvisti dokonca zakladajú svoju definíciu znaku na fyziologickom chápaní (Bierwisch definuje znak ako špeciálny prípad podmieneného spojenia neurónov).

II

Riešenie druhej otázky — vzťahu znaku ku skutočnosti bolo u účastníkov sympózia ovplyvnené postojom k otázke prvej — k definícii znaku. Z unilateralistického chápania jazykového znaku možno na druhú otázku odpovedať pomerne jednoducho. Keďže znakom je iba zvukový komplex, vzťah znaku ku skutočnosti sa redukuje iba na vzťah zvukového komplexu ku skutočnosti a o tomto vzťahu možno spolu so Saussurom povedať, že je ľubovoľný (zvukový komplex nemá ku skutočnosti nijaký priamy vzťah). Tým sa však ešte nevyhneme otázke významu. Zawadowski vzťah znaku ku skutočnosti charakterizuje tak, že dáva do vzťahu konvenčnej korelácie triedy textov, ktorých elementy sú znaky, s triedami elementov mimotextovej (teda mimojazykovej) skutočnosti. Znak zodpovedá v mimotextovej skutočnosti referend. Text je konvenčná transpozícia mimotextového fragmentu skutočnosti, stváraňuje tento fragment (Bühlerova Darstellungsfunktion). Stváriňovaciu funkciu vyplňuje pre istú triedu príslušný charakteristický komplex (napr. klobúk), ktorý Zawadowski nazýva nositeľom významu (signifiant, signifier nie v zmysle Saussurovom). Stváriňovaný je pre príslušnú triedu referenda (napr. triedu klobúkov) charakteristický komplex vlastností, ktorý Zawadowski nazýva významom (signification alebo signifié, meaning). Zawadowski navrhuje definíciu významu, podľa ktorej je význam odvodený od pozorovateľných a kontrolovateľných faktov. Pretože vraj či s tým súhlasíme, alebo nie, počúvajúcemu môže byť a je komunikovaný iba komplex triedy mimotextových elementov skutočnosti. Zdá sa, že Zawadowski v snahe dokázať objektívnosť významu vylučuje význam z jazyka. Pri riešení vzťahu znaku ku skutočnosti z bilateralistického hľadiska sa dôležitým problémom stáva vzťah významu ku skutočnosti. Vzťah medzi znakom a skutočnosťou sa totiž najčastejšie pokladá za sprostredkovaný významom. Pri riešení vzťahu znaku ku skutočnosti treba rozlišovať medzi vzťahom zvukového radu ku skutočnosti, ktorý je nepriamy, a medzi vzťahom potenciálnych a aktuálnych významov, ktoré, ako hovorí G. F. Meier, odrážajú skutočnosť vo vedomí čiastočne alebo úplne, konkrétne alebo abstraktne, pravdivo alebo nepravdivo. Meier rozlišuje medzi vzťahom významu ku skutočnosti (tu ide o odraz, pričom záleží na tom, kedy a za akých podmienok tento odraz nastáva) a vzťahom znaku ku skutočnosti, kde o odraze skutočnosti nemožno hovoriť ani pri unilaterálnom ani pri bilaterálnom chápaní znaku.

Viaceré príspevky upozornili na potrebu priliehavej definície významu a niektoré sa snažili tejto potrebe vyhovieť, ale zdá sa nám, že v tomto bode sa problematika spojená

se znakovosťou jazyka posunula dopredu najmenej. G. F. Meier vychádzal pri definícii významu z informačno-komunikatívnej funkcie jazyka a definoval význam ako komunikačný efekt s poznámkou, že ide o efekt všeobecne očakávateľný, nie individuálny. J. Kuryłowicz hovorí, že tzv. skutočnosť nezahŕňa iba konkrétne materiálne. Znak môže označovať konkrétne predmety, abstraktá i výtvary fantázie. Rozdiel je iba v tom, že konkrétnym aj znamená (significat) aj označuje (designat), abstraktum iba znamená (significat — nemá designat v konkrétnej skutočnosti).

Pre vymedzenie významu je dôležité skúmanie jeho pomeru k pojmu. V diskusii na túto tému sa zdôraznila potreba rozlišovať medzi lingvistickým termínom význam, ktorý má celkom inú genézu ako pojem, a pojmom, ktorý je termínom gnozeologickým. Spoločné majú iba to, že sú oba viazané na jazykový materiál. Rozdiely medzi významom (lexikálnym) a pojmom najúplnejšie podala E. Galkinová-Fedoruková.

Pri otázke vzťahu znaku ku skutočnosti sa veľa pozornosti venovalo otázke arbitrárnosti jazykového znaku. Viacerí lingvisti konštatovali, že Saussurov termín ľubovoľný (arbitrárny) nie je najvhodnejší, lebo zväzda k nesprávnejmu chápaniu jazyka a za vhodnejší sa pokladal termín nemotivovaný. Podľa Meiera treba nemotivovanosť, resp. ľubovoľnosť posudzovať zo synchronického a diachronického hľadiska. Arbitrárny alebo nemotivovaný znamená zo synchronického hľadiska iba to, že pre pojem človek môžeme mať názvy (menš) (Mensch), (om) (homme) atď. To však neznamená, že tieto znaky nie sú historicky kauzálne motivované. Kauzálna motivovanosť pozostáva z viacerých komponentov (napr. hláskovo-kombinatorických, systémových, sociálnohistorických). P. Trost upozornil na to, že ľubovoľnosť názvu neznamená ľubovoľnú meniteľnosť názvu. Fónagy rozlišuje primárne a sekundárne tvorenie znakov. Prvé pokladá za nemotivované, druhé za motivované (počíta sem odvodzovanie a skladanie slov a emocionálnu fonáciu). Podľa Valehracha možno znaku ako jednote označujúceho a označeného pripisovať príznačnosť ľubovoľnosti iba na rovine spoločenského vedomia. Na rovine skutočnosti možno iba označujúce pokladať za znak. Na tejto rovine možno z ontologického hľadiska pokladať znak za čistú formu, pretože má vzhľadom na objektívny predmet odvodenú, sprostredkujúcu povahu. Naproti tomu môžeme objektívnu skutočnosť mimo vedomia pokladať za čistý obsah, pretože vzhľadom na znak i vedomie je primárna, určujúca, nezávislá. Tým sa dostávame k otázke formy a obsahu v jazyku.

III

Galkinová-Fedoruková pokladá za formu všetky prostriedky vyjadrenia toho, čo je odrážané. Viacerí lingvisti však poukázali na ťažkosti spojené s uplatňovaním filozofických kategórií obsah a forma na jazyk. Niektorí preto, že pojem forma je veľmi nejasný a nejednoznačný (V. Skalička, P. Trost), niektorí (Motsch) poukázali na to, že korelačný pár obsah — forma v marxistickej filozofii nie je vecne identický s týmto párom v jazykovede. V marxistickej filozofii sú kategórie obsah a forma definované ako zákonite späté vlastnosti jedného javu. Zákonitosť spočíva v tom, že obsah je v tejto korelácii dominantný, môže mať iba jemu zodpovedajúcu formu. Obsah a forma jedného javu nemôžu byť ontologicky rôzne veci, sú to iba dva aspekty toho istého javu skutočnosti. Obsah znamená jav z hľadiska jeho spätosti s inými javmi, forma znamená jav osebe, nezávisle od jeho spätosti s inými javmi. Táto korelácia nie je identická so spojením medzi formou a obsahovou oblasťou znaku, ktoré je síce spoločensky pevne stanovené, ale principiálne arbitrárne t. j. nie je medzi oboma korelátmi vzťah adekvátnosti. Jestvujú viaceré formy na vyjadrenie jedného obsahu. V záverečnom slove G. F. Meier odmietol Motschov názor, že jestvuje rozpor medzi filozofickým a lingvistickým chápaním formy a obsahu. Domnievame sa, že neprávom, aj keď nesúhlasíme celkom

ani s Motschovou argumentáciou. Zdajú sa nám zjednodušujúce tvrdenia o primárnosti obsahu bez špecifikácie tohto vzťahu. Igor Hrušovský v článku *Niektoré vybrané filozofické otázky vedeckého poznania objektívnej skutočnosti*¹ poukázal na to, že „kvalitatívna špecifikácia každého predmetu a javu je determinovaná konkrétnym charakterom vzájomných vzťahov predmetov a ich zložiek. Hmota vo svojej podstate nie je amorfná (beztvárna) a jej vnútorné a dynamické zákonitosti tvoria formu pohybu hmoty. Forma je určením obsahu, pričom treba zdôrazniť, že nie je len výrazom relatívne statickej štruktúry predmetu alebo javu“ (ako ju chápe Motsch) — „ale vyjadruje predovšetkým pohybovú a dialektickú stránku štruktúry, organizáciu konkrétnej činnosti alebo procesu... Zásadne platí, že forma vyjadruje spôsob existencie hmoty, že forma vyjadruje materiálny obsah, že forma je obsažná. Obsah teda nemôže jestvovať mimo svojej formy. Len v gnozeologickom vzťahu je primárny reálno-objektívny predmet, jeho obsah vyjadrený svojou materiálnou formou a sekundárna je pojmová forma vyjadrujúca ideový obsah.“. Nazdávame sa, že takto sa treba dívať aj v lingvistiky na pomer obsahu a formy. Fundamentálnym princípom štrukturálnej lingvistiky, ako hovorí Šaumian,² je, že lingvistická forma a lingvistická substancia sú v takom vzťahu determinácie, že lingvistická forma determinuje lingvistickú substanciu. Lingvistická forma je konštantný člen, lingvistická substancia je premenný člen.

Erfurtské sympóziium o znaku a systéme v jazyku bolo zaiste veľmi osožným podujatím. Prednieslo sa na ňom veľa podnetných referátov, diskutovalo sa o množstve problémov. Zložitosť znakovkej problematiky sa na ňom ukázala v celej šírke. Je pochopiteľné, že pri snahe o široký záber, pri podávaní problematiky z rozličných hľadísk boli východiská jednotlivých bádateľov príliš nesúrodé na to, aby sa na základe pertraktovaného materiálu mohlo dôjsť k definitívnemu riešeniu základných otázok. Takýto cieľ sympózia by bol nereálny. Istým nedostatkom bolo to, že v diskusii sa vždy nerozlišovali dost jasne jednotlivé hľadiská prístupu k znakovkej problematike, niekedy sa napr. lingvistické hľadisko nahrádzalo fyziologickým.³ Zdá sa nám, že sa vôbec preceňoval prístup k znakovkej problematike z hľadiska pavlovovského učenia o podmienených reflexoch a dvoch signálnych sústavách (najmä u nemeckých bádateľov). Niekedy sa znaková problematika dostatočne neobjasnila v dôsledku zjednodušujúceho chápania významu a vzťahu významu ku skutočnosti. Vo väčšine príspevkov, ktoré sa zaoberali významom, pracovalo sa s významom ako takým, nerozlišoval sa štrukturálny význam, signifikačný význam a denotatívny význam.⁴ Toto bolo spôsobené nedostatčným zastúpením, resp. dištancovaním sa od výsledkov súčasného bádania v oblasti sémiotiky a logickej sémantiky, hoci sa domnievame, že citlivejší prístup k týmto výsledkom mohol prispieť k objasneniu úlohy významu pri vzťahu znaku ku skutočnosti. Uvedomujeme si však, že otázka významu bola iba otázkou parciálnou a vlastne iba pomocnou pri skúmaní znaku, a preto výsledok sympózia nemožno hodnotiť iba podľa nej. Vo väčšej miere bolo otázke významu venované II. medzinárodné lingvistické sympóziium O znaku a systéme v jazyku v Magdeburgu v septembri 1964, ktoré voľne nadviazalo na erfurtské sympóziium.

Klára Buzássyová

¹ Otázky marxistickej filozofie (1963), č. 5, 438.

² *Strukturnyje metody issledovanija značenij*. Lexikografičeskij sbornik V, Moskva 1962.

³ Upozornil na to i F. Daneš v referáte o tomto sympóziu: *Mezinárodní lingvistické sympozion*, SaS 1, 1960. 44 n.

⁴ J. D. A p r e s i a n, *Sovremennyje metody izučenija značenij i nekotoryje problemy strukturnoj lingvistiki*. Problemy strukturnoj lingvistiki, Moskva 1963, 102.